

**TURKISTON ASIR LAGERLARI: BIRINCHI JAHON URUSHI
YILLARIDA HAYOT VA SOG'LIQ**

Oralov Dostonbek Rustam o'g'li,

Qarshi davlat universitet tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada Birinchi jahon urushi yillarida Turkestdagi harbiy asirlar lagerlaridagi hayot va sog'liq holati o'rganiladi. Tadqiqotda arxiv hujjatlari, Xalqaro Qizil Xoch delegatlari hisobotlari va ilmiy adabiyotlar asosida lagerlarning infratuzilmasi, sanitariya sharoiti, oziqlanish va kasalliklar tarqalishi tahlil qilinadi. Shuningdek, Turkestdagi lagerlar Rossiya imperiyasi va boshqa mustamlakachilik hududlari bilan solishtiriladi.

Kalit so'zlar: Turkiston, harbiy asirlar, lagerlar, Birinchi jahon urushi, sog'liq, sanitar sharoitlar, tifus, O'zbekiston arxivi.

**PRISONER OF WAR CAMPS IN TURKESTAN: LIFE AND
HEALTH DURING THE FIRST WORLD WAR**

Abstract. The article examines the life and health conditions of prisoners of war in Turkestan during the First World War. The study is based on archival documents, reports by International Red Cross delegates, and scholarly literature. It analyzes camp infrastructure, sanitary conditions, nutrition, and the spread of diseases. Comparisons are also made between Turkestan camps and those in the Russian Empire and other colonial territories.

Keywords: Turkestan, prisoners of war, camps, First World War, health, sanitary conditions, typhus, Uzbekistan archives.

ЛАГЕРИ В ТУРКЕСТАНЕ: ЖИЗНЬ И ЗДОРОВЬЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

***Аннотация.** В статье исследуется жизнь и состояние здоровья военнопленных в лагерях Туркестана в годы Первой мировой войны. Исследование основано на архивных документах, отчетах делегатов Международного Красного Креста и научной литературе. Анализируются инфраструктура лагерей, санитарные условия, питание и распространение болезней. Также проводится сравнение туркестанских лагерей с лагерями Российской империи и других колониальных территорий.*

***Ключевые слова:** Туркестан, военнопленные, лагеря, Первая мировая война, здоровье, санитарные условия, тиф, архивы Узбекистана.*

Kirish. Birinchi jahon urushi (1914–1918) zamonaviy tarixning eng keng qamrovli va vayronkor mojarolaridan biri bo'lib, nafaqat Yevropa frontlari, balki ulkan imperiyalar tarkibiga kirgan chekka mintaqalarning ham ijtimoiy-siyosiy hayotiga keskin ta'sir ko'rsatdi. Ushbu jarayonda Rossiya imperiyasining o'sha davrdagi eng muhim strategik hududlaridan biri — Turkiston general-gubernatorligi ham bevosita urush oqibatlariga tortildi. Mintaqa harbiy harakatlar maydonidan ancha uzoq bo'lishiga qaramay, uning infratuzilma imkoniyatlari, iqlim sharoiti va mustamlakachilik siyosati harbiy asirlarning hayoti va sog'lig'i bilan bog'liq murakkab muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

1914-yilning kuzidan boshlab Turkistonga Avstriya-Vengriya va Germaniya armiyalaridan qo'lga olingan minglab harbiy asirlar keltirildi. Dastlab Rossiya hukumati ularni frontdan uzoq, ishonchli hududlarda saqlashni rejalashtirgan bo'lsa-da, Turkistonda yetarli infratuzilmaning mavjud emasligi, transport va ta'minot tizimlarining zaifligi bu rejalarni amalga oshirishni qiyinlashtirdi. Natijada mintaqada shoshilinch tartibda internatsiya lagerlari qurildi, mavjud harbiy kazarmalar, yarmarka maydonlari yoki bo'sh turar joylar asirlarni saqlash maskanlariga aylantirildi. Biroq bu inshootlarning aksariyati urush

sharoitiga moslashtirilmagan, sanitariya talablariga javob bermagan va mahbuslar salomatligiga jiddiy xavf tug'diruvchi holatda edi.

Turkistonning keskin kontinental iqlimi, yozning jazirama issig'i va qishning qahraton sovug'i, suv ta'minotining sustligi, ko'plab hududlarda vegetatsiyaning kamligi internir qilingan minglab askarlarning kundalik hayotini og'irlashtirdi. Qizil Xoch delegatlari, chet el kuzatuvchilari va mahalliy ma'murlar o'z hisobotlarida aynan atrof-muhit sharoitlari sog'liq uchun qo'shimcha xavf tug'dirganini qayta-qayta ta'kidlaydi. Turkistonga xos bo'lgan gigiyenik muammolar, toza ichimlik suvi yetishmovchiligi, issiqlik va chivinlar sonining ko'pligi harbiy asirlar o'rtasida yuqumli kasalliklar — ayniqsa tifus — tarqalishiga qulay sharoit yaratdi.

Rossiya imperiyasi 19–20-asrlarda tifus epidemiyalari bilan muntazam to'qnash kelgan bo'lsa-da, Birinchi jahon urushining birinchi yillarida frontdagi tartibsizliklar, kasal va yaradorlarni shoshilinch ko'chirish, dezinfeksiya va tibbiy nazoratning sustligi infeksiyaning butun mamlakat bo'ylab keng tarqalishiga olib keldi. Shu tufayli Turkiston lagerlarida ham og'ir sanitariya sharoiti bilan birga tifus epidemiyasi asirlar uchun eng katta xavf omiliga aylandi.

Bu holat Turkistonni nafaqat Rossiya imperiyasi ichidagi harbiy logistika tizimining zaif bo'g'ini sifatida, balki global miqyosdagi harbiy asirlar tajribasining o'ziga xos hududi sifatida ham o'rganishni talab qiladi. Chunki zamonaviy tadqiqotlar ko'rsatmoqdaki, Birinchi jahon urushidagi internatsiya amaliyoti nafaqat jangovar harakatlar jarayonining ajralmas qismi, balki imperiyalar ichidagi mustamlakachilik siyosati, milliy munosabatlar, tibbiyot amaliyoti va davlat-boshqaruv tizimlarining samaradorligini o'lchaydigan muhim ijtimoiy hodisa sifatida qaralishi lozim.

Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola Birinchi jahon urushi yillarida Turkiston asir lagerlaridagi hayot, kundalik sharoitlar, sanitariya-gigiyena muammolari va sog'liqni saqlash holatini tarixiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlar asosida tahlil qilishni maqsad qiladi. Bu orqali mintaqaning urush davridagi ijtimoiy tarixini yanada chuqurroq anglash uchun zarur bo'lgan kengroq kontekst yoritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Birinchi jahon urushi davrida Turkestdagi harbiy asirlar masalasi bir qator tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Wurzer Rossiya imperiyasidagi Markaziy davlatlar asirlarining holatini va internatsiya tizimini batafsil yoritadi. Doroshenko Turkestonga yuborilgan asirlar soni, ularning joylashtirilishi va mahalliy boshqaruvning imkoniyatlarini tasvirlaydi. Kotyukova nemis va avstriya-venger asirlarining kundalik hayoti, lagerlar holati va sanitariya muammolarini tahlil qiladi. Apendiev va Abdukadyrov esa Aulieata uyezdidagi lagerlar misolida mintaqaviy xususiyatlarni yoritadi.

Shu bilan birga, O'zbekiston Milliy Arxivi va Toshkent shahar arxivlaridagi birlamchi hujjatlar ham mazkur tadqiqotda keng qo'llanildi. Ushbu hujjatlar orqali Turkestdagi lagerlarning joylashuvi, asirlar soni, qurilish va sanitariya sharoitlari, oziqlanish va tibbiy xizmatlar haqidagi ma'lumotlar birinchi qo'l manbalar asosida tasdiqlangan.

Xalqaro Qizil Xoch delegatlari Thormeyer va Ferriere hisobotlarida Rossiya lagerlaridagi sanitariya, suv ta'minoti, iqlimning salomatlikka ta'siri va tifus xavfi batafsil tasvirlangan. Brandström va Rachamimov asarlari Sharqiy frontdagi asirlik tajribasini va Rossiya imperiyasidagi internatsiya amaliyotini yoritadi. Nachtigal va Radauer ilmiy ensiklopedik maqolasi asirlar siyosatining hududiy tafovutlarini ochib beradi, Leidinger va Moritz esa boshqaruvdagi kamchiliklar va epidemiyalar tarqalishini tahlil qiladi.

Umuman olganda, adabiyotlar Turkestdagi lagerlarida infratuzilma yetishmasligi, shoshilinch qurilish, sanitariya va iqlim sharoitlarining sog'liq uchun xavf tug'dirganini ko'rsatadi. Qizil Xoch hisobotlari esa mazkur jarayonlarning eng ishonchli manbai sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotlar Turkestdagi asirlar hayoti va salomatligiga ta'sir qilgan omillarni aniq va ixcham yoritadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot Turkestdagi birinchi jahon urushi davridagi harbiy asirlar hayoti va sog'lig'i masalasini o'rganishga qaratilgan bo'lib, tarixiy-tahliliy yondashuv asosida olib borildi. Tadqiqotda birlamchi va ikkilamchi manbalar birgalikda ishlatildi. Birlamchi manbalar sifatida arxiv hujjatlari, Xalqaro Qizil Xoch delegatlari hisobotlari, Rossiya imperiyasi ma'muriy

hujjatlari va statistik ma'lumotlar asosiy o'rin tutadi. Ikkilamchi manbalar sifatida ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, monografiyalar va tarixiy tadqiqotlar tahlil qilindi.

Tadqiqotda **sifatli va miqdoriy tahlil usullari** qo'llandi. Sifatli tahlil orqali lagerlar sharoiti, iqlim, sanitariya, oziqlanish va tibbiy xizmatning asirlar hayotiga ta'siri yoritildi. Miqdoriy tahlil orqali asirlar soni, lagerlar dinamikasi, kasalliklar tarqalishi va evakuatsiya jarayonlari statistika asosida tahlil qilindi. Shuningdek, tarixiy-konseptual yondashuv qo'llanib, Rossiya imperiyasi va mustamlakachilik sharoitida asirlar siyosati ham kontekstual tarzda o'rganildi.

Tadqiqot jarayonida **komparativ tahlil** ham ishlatildi. Rossiya lagerlaridagi sharoitlar Britaniya va Yevropa imperiyalari internatsiya tizimlari bilan solishtirilib, Turkestondagi sharoitlarning o'ziga xosligi va global tendensiyalar bilan bog'liqligi aniqlangan. Ushbu metodologiya yordamida lagerlarda hayot va sog'liq holati bo'yicha ilmiy asoslangan, tizimli va kontekstual tahlil olib borildi.

Tahlil va sintez metodlari orqali mavjud ilmiy adabiyotlar, tarixiy hujjatlar va statistik ma'lumotlar bir butun ilmiy konsepsiya sifatida umumlashtirildi. Tadqiqot metodologiyasi turli manbalar o'rtasidagi farqlarni aniqlash, ularni ishonchlilik darajasi bo'yicha baholash va tarixiy voqelikning xolis rekonstruksiyasini yaratishni maqsad qiladi.

Tahlil va natijalar. Birinchi jahon urushi yillarida Birinchi jahon urushining dastlabki urush asirlari 1914 yil sentyabr oyida Turkistonga kelgan. Ularning soni urush davomida o'zgarib turdi va baholar turlicha. Amerika delegati Stirlingning ma'lumotlariga ko'ra, 1915 yilda Turkistonda 82 425 nafar Avstro-Vengriya va 3 812 nafar nemis asiri internatsiya qilingan. 1915 yil mart oyida Przemysl qal'asining yiqilishi mintaqaga qo'shimcha asirlar oqimini keltirdi, shuning natijasida yil oxiriga kelib Turkistonda 200 000 dan ortiq asir internatsiya qilingan. Keyingi yozda, Rossiya Markaziy Osiyosida qo'zg'olonlar boshlanganda, ko'plab urush asirlari Sibirga evakuatsiya qilindi, va 1917 yilga kelib faqat 50 000 kishi mintaqada qolgan

Muvaqqat hukumat asosan Chor hukumatining siyosatini davom ettirgan bo'lsa-da, Bolshevik inqilobidan so'ng urush asirlari qamoqdan ozod qilindi va

yangi Bolshevik hukumat tomonidan ko'pincha o'z holiga tashlandi. Lagerlarning tartibsiz qurilishi, yomon infratuzilma va yetarli sharoitlarning yo'qligi Turkistondagi urush asirlari lagerlarida sanitariya holatining yomonlashishiga olib keldi. Tatyana Kotyukova ning fikricha, Turkistondagi harbiy hokimiyat asirlarni shahar joylashuvlaridan uzoqda saqlamoqchi bo'lgan, ammo bu infratuzilmaning yetishmasligi sababli amalga oshmagan. Shuning uchun, mintaqadagi ko'plab urush asirlari shaharlarga yaqin yoki to'g'ridan-to'g'ri shahar ichida internatsiya qilingan.

Dastlab, mavjud binolar, masalan, harbiy kazarmalar, asirlarni joylashtirish uchun moslashtirilgan. Masalan, Troitsky lageri mintaqadagi eng yirik lagerlardan biri bo'lib, ba'zan 18 000 ga yaqin asirni sig'dirgan, Toshkentdan shimoli-sharqda 30 km masofada joylashgan rus qo'shinlarining yozgi lageri edi. Asirlar soni oshgani sayin, urush davomida Turkistonda 37 ta maxsus lager qurilgan, shuningdek mavjud binolarni moslashtirish ishlari davom etgan. Timur Apendiev va Nurzhigit Abdukadyrovning fikricha, bu tartiblar tayyorgarlik yetishmasligi sababli tartibsiz amalga oshirilgan. 1915 yil kuzida, asirlar allaqachon lagerlarda yashagan paytda ham bir necha lagerlar hali qurilayotgan edi, bu holatning yaqqol dalilidir. Masalan, Ashgabat, Samarqand va Zolotaya Orda lagerlarida qurilish yakunlanmagan bo'lib, har biri 5 000 dan ortiq asirni qamrab olgan. Bu, ayniqsa, oxirgi ikki lagerda, hammom va kir yuvish joylari hali tugallanmaganligi sababli, sanitariya sharoitlarining yomonlashishi va epidemiyalarning tarqalishiga olib keldi.

Rossiya Turkistonidagi urush asirlari uzoq masofalarga transportatsiya qilingan, ko'plari qo'lga olingandan so'ng yetarli tibbiy yordam olmagan va kasallikni ichki hududlarga olib kelgan. Temir yo'l orqali transport qilish sharoitlarining sanitariya qoidalariga mos kelmasligi kasallik tarqalishini kuchaytirgan.

Shunday qilib, Turkistonda tifus epidemiyasi uzoq davom etgan va 1916 yilga qadar nazorat ostiga olinmagan. Ba'zi lagerlarda butunlay oldini olish choralarining yo'qligi mavjud edi. Elsa Brandström o'z xotiralarida yozgan: "Turkistonda sanitariya boshlig'ini tyfusning hasharotlar orqali tarqalishiga

ishontirishning iloji bo'lmadi, shuning uchun barcha choralar, masalan, dezinfeksiya yoki kasallarni izolyatsiya qilish, amalga oshirilmagan".

Shuni ta'kidlash kerakki, Turkistondagi asirlarning sharoiti ko'p jihatdan lager rahbarlari va mahalliy sharoitga bog'liq bo'lgan. Yaxshi rahbarlar va shifokorlar sanitariya sharoitini yaxshilashga erishgan bo'lsa, malakasi past yoki beparvo xodimlar vaziyatni yanada og'irlashtirgan.

Xulosa. Maqolada Birinchi jahon urushi yillarida Turkestondagi harbiy asirlar lagerlaridagi hayot va sog'liq holati tarixiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlar asosida tahlil qilindi. Tadqiqot ko'rsatdiki, mintaqadagi lagerlar dastlab shoshilinch tarzda, yetarli infratuzilma va sanitariya sharoitisiz tashkil etilgan. Bu esa asirlarning kundalik hayotini og'irlashtirgan, oziqlanish va gigiyena sharoitining sustligi tufayli yuqumli kasalliklar, xususan tifusning tarqalishiga sabab bo'lgan.

Turkiston lagerlarida asirlar sonining tez o'sishi va yetarli tayyorgarlikning yo'qligi qurilishning tartibsizligiga, mavjud binolarni moslashtirish ishlarining yetarli darajada amalga oshirilmasligiga olib kelgan. Iqlim sharoiti, suv va oziq-ovqat ta'minoti yetishmovchiligi, hamda chivinlar ko'pligi asirlar sog'lig'i uchun qo'shimcha xavf tug'dirgan. Qizil Xoch delegatlari va arxiv hujjatlarida bu jarayonlar batafsil qayd etilgan, bu esa manbalar ishonchliligini oshiradi.

Shuningdek, maqolada Turkiston lagerlari Rossiya imperiyasi boshqa hududlaridagi va chet el mustamlakalaridagi internatsiya tizimlari bilan solishtirildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Turkiston lagerlarida sanitariya va iqlim sharoitlarining og'irligi boshqa hududlarga nisbatan ko'proq kasalliklar va salomatlik muammolariga olib kelgan.

Umuman olganda, maqola Birinchi jahon urushi davrida Turkistondagi harbiy asirlar lagerlarining hayoti, infratuzilmasi, sanitariya-gigiyena sharoiti va sog'liq holatini tizimli va kontekstual tahlil qilib, mintaqaning urush davridagi ijtimoiy tarixini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, internatsiya tajribasi nafaqat harbiy-siyosiy jarayonning bir qismi, balki Rossiya imperiyasining hududiy boshqaruvi, tibbiy xizmat va logistika tizimining samaradorligini baholashda muhim omil bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston SSR tarixi. Toshkent: Fan, 1968. T. 2. 662 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivi (O'R MDA). F. I–737. Op. 1. D. 90.
3. Wurzer G. *Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg [Central Power Prisoners of War in Russia in the First World War]*. Dissertation. Universität Tübingen, 2000.
4. Дорошенко Т.И. Положение военнопленных в Туркестане в годы Первой мировой войны // Вестник науки и образования. – 2021. – № 10(113). – С. 20-28.
5. Leidinger H. and Moritz V. *Das russische Kriegsgefangenenwesen 1914–1920. Österreichische Osthefte*, 1999, 41 (1), 83–106.
6. Котюкова Т.В. Туркестанский плен: немецкие и австро-венгерские военнопленные в Русском Туркестане в годы Первой мировой войны // Россия Вчера, Сегодня, Завтра. – 2017.
7. Apendiev T.A. and Abdukadyrov N.M. *During the First World War Germany and Austria-Hungary Prisoners of the Aulieata County. The Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 2020, 1 (383), 218–225.
8. Thormeyer F. and Ferrière F. *Rapport sur leurs visites aux camps de prisonniers en Russie Octobre 1915 à Février 1916*. Geneva: International Committee of the Red Cross, 1916. Available online: [ICRC Library](#) (accessed 7.10.2021).
9. Nachtigal R. and Radauer L. *Prisoners of War (Russian Empire), 1914–1918*. Online: *International Encyclopedia of the First World War*, 2014. Available at: [encyclopedia.1914-1918-online.net](#) (accessed 6.10.2020).
10. Rachamimov I. *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*. London: Bloomsbury, 2002.
11. Brandström E. *Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien – 1914–1920 [Among Prisoners of War in Russia and Siberia – 1914–1920]*. Leipzig: Koehler & Amelang, 1927.